4.

Μαξ Βέμπερ

Max Weber: γεννήθηκε στην Ερφούρτη, Θουριγγία, το 1864, και πέθανε στο Μόναχο, το 1920.

Κύρια Έργα

Κείμενα μεθοδολογίας (1902).
Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού [*Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*] (1902-24).
Οικονομία και κοινωνία [*Wirtschaft und Gesellschaft*] (1910-14).
Κοινωνιολογία της θρησκείας [*Gesammelte Aufsatze zur Religionssoziologie*] (1916).

Εισαγωγή

Όπως είδαμε, ο λειτουργισμός και ο μαρξισμός, αν και περιγράφουν με πολύ διαφορετικό τρόπο τη μοντέρνα κοινωνική ζωή, δεν παύουν να είναι παρόμοια είδη θεωρίας. Και για τα δύο ο κόσμος έχει τη συγκεκριμένη μορφή λόγω των χαρακτηριστικών της **κοινωνικής δομής**· η αλλαγή συμβαίνει λόγω των δυναμικών που υπάρχουν μέσα στο σύστημα, και αυτές οι θεωρίες δείχνουν με ποιον τρόπο λειτουργεί αυτό και πώς συμβαίνει η αλλαγή.

Ασφαλώς, άνθρωποι που ζουν σε διαφορετικές κοινωνίες έχουν τις δικές τους θεωρίες για τους δικούς τους κόσμους, αυτές όμως οι απόψεις συνήθως δεν συμβαδίζουν με τη δομική πραγματικότητα και δεν επηρεάζουν τη μορφή του κοινωνικού κόσμου. Γι' αυτόν τον λόγο οι λειτουργιστές αναφέρονται σε «άδηλες» και «έκδηλες» λειτουργίες και οι μαρξιστές κάνουν λόγο για την «**ιδεολογία**». Η ιδέα ότι οι άνθρωποι πρέπει να δουν πώς είναι πραγματικά ο κόσμος δεν έχει σημασία στον λειτουργισμό. Αν και έχει καίρια σημασία στον μαρξισμό (εκτός από τον μαρξισμό του Althusser), αυτή η ιδέα εμφανίζεται όταν οι οικονομικές εξε-

λίξεις την ενθαρρύνουν μέσω των λειτουργιών του συστήματος, ή όταν προωθείται σκόπιμα από τον πολιτικό ακτιβισμό ή την εκπαίδευση. Συνεπώς, ισχύει το γεγονός ότι, για τον λειτουργισμό πάντα και για τον μαρξισμό τις περισσότερες φορές, οι νοητικές συνθήκες δεν έχουν καμία συνέπεια στη δομή της κοινωνίας. Η κοινωνιολογία του Weber αντιτίθεται σ' αυτό το είδος θεωρίας. Γι' αυτόν, η κοινωνιολογία «είναι μια επιστήμη που επιχειρεί να εξηγήσει ερμηνευτικά την κοινωνική δράση με σκοπό να φτάσει εντέλει σε μια αιτιακή εξήγηση της πορείας της και των αποτελεσμάτων της» (Weber 1947: 89).

Για τον Weber ο κόσμος έχει αυτήν τη μορφή λόγω της κοινωνικής δράσης. Οι άνθρωποι κάνουν πράγματα επειδή αποφασίζουν να τα κάνουν, για να πετύχουν αυτό που επιθυμούν. Αφού έχουν επιλέξει τους στόχους τους και έχοντας λάβει υπόψη τις συνθήκες στις οποίες βρίσκονται, *επιλέγουν* να δράσουν. Οι κοινωνικές δομές είναι το αποτέλεσμα αυτών των δράσεων· οι τρόποι ζωής είναι αποτέλεσμα των επιλογών βάσει κάποιου κινήτρου. Οι υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες που έχουν δημιουργηθεί μέσα από τις δράσεις ασκούν, φυσικά, περιορισμούς ως δομικές δυνάμεις, όμως η προέλευση της δράσης παραμένει νοητική –η επιλογή της γίνεται βάσει της αντίληψης των δομικών περιορισμών από τον δρώντα. Η κατανόηση της πραγματικότητας που δημιουργείται από την κοινωνική δράση σημαίνει να εξηγήσουμε γιατί οι άνθρωποι κάνουν συγκεκριμένες επιλογές. Οι κοινωνιολογικές θεωρίες δεν είναι θεωρίες **κοινωνικών** *συστημάτων* που έχουν τις δικές τους δυναμικές αλλά θεωρίες των νοημάτων των δράσεων – είναι οι θεωρίες των θεωριών των δρώντων.

Κοινωνική θεωρία δράσης

Ο Weber ονόμασε τη μέθοδο με την οποία οι κοινωνιολόγοι προσπαθούν να ανακαλύψουν τα νοήματα πίσω από τις κοινωνικές δράσεις *verstehen* ή ερμηνευτική κατανόηση. Λόγω του ότι και οι κοινωνιολόγοι είναι άνθρωποι, μπορούμε να βάλουμε τους εαυτούς μας στη θέση των άλλων, να εκτιμήσουμε τις δομικές συνθήκες στις οποίες βρίσκονται οι άλλοι, να λάβουμε υπόψη τους στόχους τους και, συνεπώς, να καταλάβουμε τις πράξεις τους. Αυτό διακρίνει μια κοινωνική επιστήμη από μια φυσική. Τα τριαντάφυλλα δεν επιλέγουν να ανοίξουν τα φύλλα τους· τα μήλα δεν επιλέγουν να πέσουν από τα δέντρα. Οι φυσικοί επιστήμονες, συνεπώς, δεν χρειάζεται να μπουν στη θέση των τριαντάφυλλων ή των μήλων για να εξηγήσουν τη συμπεριφορά τους.

Ωστόσο, σε αντίθεση με το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνιολογίας της δράσης (βλ. Κεφάλαιο 5), το ενδιαφέρον του Weber για τις θεωρίες των δρώντων

σε δράσεις που έχουν κάποιον στόχο, κάποιο κίνητρο, δεν σημαίνει ότι αφορά αποκλειστικά τη μικρή κλίμακα, με το νόημα συγκεκριμένων αλληλεπιδράσεων μεταξύ ατόμων. Όπως και ο Marx, ο Weber ενδιαφέρεται για το ευρύτερο πλαίσιο της ιστορίας και της κοινωνικής αλλαγής και πιστεύει ότι ο καλύτερος τρόπος να κατανοήσουμε διαφορετικές κοινωνίες είναι να εκτιμήσουμε τις τυπικές μορφές δράσης που τις χαρακτηρίζουν. Αντίθετα όμως με τους Marx και Durkheim, που θεωρούσαν ότι με το έργο τους ανακάλυπταν *καθολικές* τάσεις της ανθρώπινης κοινωνικής ζωής, ο Weber απορρίπτει ένα τέτοιο σχέδιο. Ανακατασκευάζει το νόημα πίσω από τα ιστορικά γεγονότα που δημιουργούν κοινωνικές δομές και σχηματισμούς, ενώ την ίδια στιγμή θεωρεί ότι όλες οι παράμετροι των καταστάσεων είναι μοναδικές. Ο κοινωνικός κόσμος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κυβερνάται από αιτιακούς νόμους τους οποίους μπορούν να ανακαλύψουν οι κοινωνικοί επιστήμονες με τον ίδιο τρόπο που το κάνουν οι φυσικοί επιστήμονες.

Ο Weber υποστηρίζει ότι μπορεί κανείς να συγκρίνει τη δομή των κοινωνιών κατανοώντας τους λόγους για τις ιστορικές δράσεις και τα γεγονότα που έχουν επηρεάσει τον χαρακτήρα καθεμιάς και κατανοώντας τις δράσεις των δρώντων που ζουν σ' αυτές τώρα. Υποστηρίζει επίσης, όμως, ότι είναι αδύνατον να κάνει κανείς γενικεύσεις για όλες τις κοινωνίες ή για όλες τις κοινωνικές δομές. Για να ενισχύσει αυτό το είδος σύγκρισης, ο Weber υποστηρίζει ότι η κοινωνιολογία θα πρέπει να χρησιμοποιεί κατά το δυνατόν όσο πιο μεγάλο εύρος εννοιών.

Είδη δράσης

Ο Weber χρησιμοποιεί μια κατηγοριοποίηση τεσσάρων ειδών δράσης με βάση τα κίνητρα των δρώντων:

Παραδοσιακή δράση: «Κάνω κάτι επειδή το έκανα πάντα».

Θυμική δράση: «Δεν μπορώ να μην το κάνω».

Δράση προσηλωμένη στην αξία ή χρήση του αξιακού ορθολογισμού: «Το μόνο που με νοιάζει είναι αυτό».

Δράση προσηλωμένη στον στόχο ή χρήση **εργαλειακού ορθολογισμού**: «Αυτός είναι ο καλύτερος τρόπος να πετύχουμε *αυτό*», αλλά «*αυτός* είναι ο καλύτερος τρόπος να κάνουμε *εκείνο*».

Είδη ανισότητας

Αν και ο Weber, όπως και ο Marx, θεωρούσε ότι οι σχέσεις ανισότητας έχουν κεντρικό ρόλο στην κοινωνική ζωή, όμως απορρίπτει τη μαρξιστική ιδέα ότι η τα-

ξική ανισότητα είναι πάντα η πιο σημαντική. Για τον Weber η συγκριτική και ιστορική ανάλυση μας δείχνει ότι οι *ομάδες κύρους*, που έχουν μια συγκεκριμένη ισχύ, και τα *κόμματα*, που έχουν συγκεκριμένη πολιτική επιρροή, μπορεί να είναι εξίσου σημαντικές πηγές προνομίων σε σχέση με το να είναι κανείς μέλος μιας *τάξης*. Επιπλέον, ο Weber δεν όριζε την τάξη απλώς βάσει της κατοχής της παραγωγικής ιδιοκτησίας όπως ο Marx, αλλά βάσει της κατοχής όλων των ειδών ευκαιριών για καλύτερη ζωή που δημιουργεί η «ισχύς της αγοράς» σε μια κοινωνία. Αυτό σημαίνει ότι ορίζει την τάξη βάσει της δυνατότητας του ατόμου να διεκδικεί ανταμοιβή για την πώληση των ικανοτήτων του/της στην αγορά.

Είδη εξουσίας

Παρομοίως, ο Weber διαφωνεί με τη μαρξιστική ιδέα ότι η εξουσία συνδέεται πάντα με την ιδιότητα μέλους σε μια τάξη, αν και στο έργο του υπάρχει ένα ενδιαφέρον για τη δύναμη και την εξουσία. Όπως λέει: «Η κυριαρχία [...] είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία της κοινωνικής δράσης [...] στο μεγαλύτερο μέρος της πληθώρας των κοινωνικών δράσεων η κυριαρχία παίζει σημαντικό ρόλο [...] δίχως εξαίρεση, κάθε τομέας της κοινωνικής δράσης επηρεάζεται σημαντικά από δομές κυριαρχίας» (Weber 1968: 141). Ο Parkin (1982: 77) δείχνει με ποιον τρόπο η κατηγοριοποίηση της εξουσίας από τον Weber συνδέεται με διαφορετικές εκκλήσεις νομιμότητας από τους ισχυρούς:

Είδη κυριαρχίας	*Λόγοι για την απαίτηση υπακοής*
Παραδοσιακή	«Υπάκουσέ με διότι αυτό έκαναν πάντα οι άνθρωποι».
Χαρισματική	«Υπάκουσέ με διότι μπορώ να σου αλλάξω τη ζωή».
Νόμιμη-ορθολογική	«Υπάκουσέ με διότι έχω νόμιμα οριστεί ανώτερός σου».

Αναπτύσσοντας το εννοιολογικό του σύστημα με αυτόν τον τρόπο, χωρίς να βασίζεται σε οικονομικούς παράγοντες όπως το έργο του Marx, θεωρείται συχνά ότι ο Weber κάνει μεγάλη προσπάθεια να αντικρούσει τον **οικονομικό ντετερμινισμό** του μαρξισμού. Εφόσον θεωρεί ότι οι ιδέες και τα κίνητρα είναι οι δυνάμεις που κινούν την κοινωνική ζωή, σαφώς και θέλει να αναιρέσει τον οικονομικό ντετερμινισμό. Η κοινωνιολογία του είναι ξεκάθαρα εχθρικά διακείμενη προς την άποψη ότι όλη η κοινωνική συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει οικονομικά αίτια.

Ένας σημαντικός παράγοντας στην αντίθεση του Weber προς αυτήν την άποψη προέρχεται από το ενδιαφέρον του για την κατάσταση της γερμανικής κοι-

νωνίας της εποχής του, συγκεκριμένα για το πολιτικό της κλίμα. Αξίζει να περιγράψουμε εν συντομία αυτές τις ανησυχίες, διότι, πέρα από το ότι μορφοποίησαν την κριτική του Weber στον μαρξισμό, θεωρείται επίσης ότι τον οδήγησαν να εκφράσει τη βαθιά απαισιόδοξη άποψή του για την εξάπλωση του **ορθολογισμού**, που θα εξετάσουμε παρακάτω σ' αυτό το κεφάλαιο. Όταν ο Marx ανέπτυσσε τις ιδέες του, σχεδόν εξήντα χρόνια πριν από τον Weber, αυτές βρήκαν τροφή εν μέρει λόγω της επιθυμίας του να αναλύσει γιατί η Γερμανία, που εκείνη την εποχή δεν είχε ακόμη ενωθεί, ήταν λιγότερο αναπτυγμένη, τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά, σε σχέση με τη Γαλλία και τη Βρετανία. Η οπισθοδρομικότητα της Γερμανίας σ' αυτούς τους τομείς οδήγησε τον Marx να εστιάσει στην ανάγκη ανάπτυξης της επαναστατικής συνείδησης του **προλεταριάτου,** με την ελπίδα ότι αυτή η τάξη θα μπορούσε, μέσω της επανάστασης, να διασφαλίσει και να ξεπεράσει την οικονομική και κοινωνική πρόοδο που η Βρετανία και η Γαλλία είχαν οικοδομήσει σε μια μεγαλύτερη χρονική περίοδο. Ο Weber, που έγραφε αφού ο Μπίσμαρκ είχε ενώσει τη Γερμανία, ανησυχούσε για τη σχετικά υπανάπτυκτη κατάσταση της γερμανικής οικονομίας καθώς και για την πολιτική κουλτούρα της. Πίστευε ότι η Γερμανία πρέπει να αναπτυχθεί προς μια φιλελεύθερη και όχι προς μια ακροαριστερή ή ακροδεξιά κατεύθυνση. Όπως και ο Durkheim στη Γαλλία, λοιπόν, ο Weber προσπαθούσε να δημιουργήσει έναν φιλελεύθερο και προοδευτικό δρόμο σε ένα πολιτικό τοπίο που είχε διαμορφωθεί τόσο από τη φεουδαρχία όσο και από τον Marx· ένα τοπίο που είχε διασπαστεί από τα πολιτικά άκρα. Σύμφωνα με τον Weber, ο κίνδυνος που αντιμετώπιζε η Γερμανία οφειλόταν στην αποτυχίας της να αναπτύξει ένα πολιτικό και οικονομικό κλίμα που θα επέτρεπε την εμφάνιση ισχυρών πολιτικών ηγετών, τόσο από την εργατική όσο και από τη μεσαία τάξη. Σ' αυτόν τον τομέα η Γερμανία βρισκόταν πίσω σε σχέση με τη Γαλλία, και ιδιαίτερα σε σχέση με τη Βρετανία. Οι επαναστάσεις που είχαν γίνει νωρίτερα στη Γαλλία και πιο πριν στη Βρετανία είχαν ενισχύσει τη θέση της **αστικής τάξης/μπουρζουαζίας** τους· στη Γερμανία, όμως, η ενοποίηση συνέβη δίχως μια ανάλογη διαδικασία ωρίμανσης από την πλευρά της αστικής τάξης. Χωρίς τους ισχυρούς ηγέτες και χωρίς το δραστήριο κλίμα δημόσιου διαλόγου και πολιτικών συζητήσεων που θα δημιουργούσε η αστική τάξη, ο Weber πίστευε ότι η μοναδικότητα της πολιτισμικής κληρονομιάς της Γερμανίας θα ατονούσε. Χρειάζονταν χαρισματικοί ηγέτες, όπως ο Μπίσμαρκ, για να αποκτήσει η Γερμανία της εποχής του Weber μια ισχυρή διαπραγματευτική θέση σε σχέση με τα άλλα κράτη που την περιέβαλλαν και για να οχυρωθούν οι φιλελεύθερες αξίες της ατομικής ελευθερίας μέσω του δημοκρατικού διαλόγου. Όλες αυτές οι πολιτικές ανησυχίες έδωσαν έναν συγκεκριμένο τόνο στην αντίληψη του Weber για το σοσιαλιστικό και το μαρξιστικό κόμμα, που εμφανίστηκαν στον απόηχο

της επιρροής του Marx. Ο Weber δεν εκτιμούσε κανέναν από τους πηγέτες τους και πίστευε ότι ο σοσιαλισμός και ο μαρξισμός που ενστερνίζονταν θα αύξαναν απλώς τον γραφειοκρατικό έλεγχο στον λαό.

Έτσι, για τον Weber το βάρος που έδιναν οι μαρξιστές στην τάξη και στους οικονομικούς παράγοντες εμπόδιζε ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη πιο πλουραλιστικών και ενεργών φιλελεύθερων αξιών, οι οποίες πίστευε ότι ήταν αυτές που είχε ανάγκη η Γερμανία. Ωστόσο, όπως είδαμε, αν και κάποιοι σύγχρονοι συνεχιστές του Marx είχαν ακραιφνώς οικονομίστικη θεώρηση, το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί για τον ίδιο τον Marx, κάτι που αναγνώρισε και ο Weber στο σχόλιά του για το έργο του πρώτου. Όμως υπάρχει ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι ο Weber προσπαθεί στα γραπτά του να *διαψεύσει* τον Marx: ο τρόπος με τον οποίο βλέπει την ανθρώπινη δραστηριότητα του στοχασμού.

Ιδεότυποι και κοινωνιολογικός στοχασμός

Σύμφωνα με τον Weber η πιο προφανής αλήθεια για τη σκέψη είναι ότι κανένα ανθρώπινο ον δεν μπορεί να αντιληφθεί το σύνολο της πραγματικότητας που αυτός/ή αντιμετωπίζει –την «ανούσια απεραντοσύνη της διαδικασίας του κόσμου», όπως την περιγράφει. Οι άνθρωποι μπορούν να κατανοήσουν μόνο μία πτυχή της πραγματικότητας –μία επιλογή από το άπειρο σύνολο γεγονότων. Η θεωρία σου αποτελεί την επιλογή σου –η επιλογή σου για το τι πιστεύεις ότι αξίζει να εξεταστεί και η επιλογή σου για το τι πιστεύεις ότι εξηγεί αυτά τα πράγματα. Αυτό όμως δεν κάνει την προσωπική σου, επιλεκτική, μεροληπτική περιγραφή αντικειμενικά σωστή –η αντικειμενική αλήθεια δεν είναι διαθέσιμη σε έναν σκεπτόμενο άνθρωπο. Όπως λέει ο Weber, «όλη η γνώση της πολιτισμικής πραγματικότητας [...] είναι πάντα γνώση από *συγκεκριμένες οπτικές γωνίες*». Δεν μπορεί να υπάρχει μια «απόλυτα 'αντικειμενική' επιστημονική ανάλυση της κουλτούρας ή [...] των 'κοινωνικών φαινομένων' που να είναι ανεξάρτητη από ειδικές και 'μονόπλευρες' οπτικές [...]» (Weber 1949: 72, 81). Αυτό που πιστεύουμε ότι υπάρχει εξαρτάται από το τι θεωρούμε ότι είναι η ουσία κάποιου πράγματος. Έτσι, ένας λειτουργιστής μπορεί να βλέπει μια οικογένεια ως ένα θεσμικό σύστημα ενσωμάτωσης· ένας μαρξιστής μπορεί να θεωρεί το ίδιο σύνολο ατόμων ως μέσο αναπαραγωγής του **καπιταλισμού**· ένας φεμινιστής μπορεί να θεωρήσει ότι διάγουν ζωή που καταπιέζει και μειώνει συστηματικά τη γυναίκα, που είναι σύζυγος και μητέρα. «Το βλέμμα», συνεπώς, είναι «επιλεκτικό»· «το βλέμμα» είναι πάντα θεωρητικό. (Μπορεί να θεωρηθεί ότι, υπό μία έννοια, αυτές οι ιδέ-

ες του Weber προλαμβάνουν τον *σχετικισμό* που χαρακτηρίζει τη *μετανεωτερική* σκέψη στις μέρες μας, βλ. Κεφάλαια 8 και 9).

Εφόσον το βλέμμα από μια οπτική γωνία αποτελεί ένα αναπόσπαστο μέρος του να είναι κανείς άνθρωπος, λέει ο Weber, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε αυτό το γεγονός, αλλά να το κάνουμε σαφές στην περιγραφή μας για τον κόσμο. Θα πρέπει να περιγράφουμε και να εξηγούμε την πραγματικότητα υπογραμμίζοντας και δίνοντας έμφαση στις οπτικές μας γωνίες, σε τέτοιον βαθμό που θα υπερέβαλαν τον πραγματικό κόσμο –δημιουργώντας **ιδεότυπους** [**ideal types**] πραγματικότητας, όπως τους ονομάζει ο Weber. Για να κατανοήσουμε μια πτυχή της κοινωνικής ζωής είναι απαραίτητο να την αναγάγουμε σ' αυτό που πιστεύουμε ότι είναι η ουσία της και έπειτα να υπογραμμίσουμε τα εν λόγω χαρακτηριστικά, έτσι ώστε οι άλλοι να ξέρουν ακριβώς τι σκεφτόμαστε –ποια είναι η οπτική μας γωνία. Συνεπώς, η περιγραφή μας για τον κόσμο είναι «ιδεοτυπική», όχι από μια κριτική άποψη αλλά από την άποψη ότι είναι «μεγαλύτερη από τη ζωή». Δημιουργούμε τις δικές μας εικόνες για τον κόσμο –επιλέγοντας τις πτυχές που θεωρούμε σημαντικές ή σπουδαίες– με έντονες πινελιές, ώστε οι άλλοι να μην έχουν καμία αμφιβολία.

Αντίθετα με τον Marx και τον Durkheim, λοιπόν, ο Weber δεν υποστηρίζει ότι γνωρίζει την «αλήθεια» για την πραγματικότητα αλλά προσφέρει μόνο μια εκδοχή της. Έτσι, σε ένα από τα πιο γνωστά έργα του (μια περιγραφή των λόγων για την εμφάνιση της μοντέρνας καπιταλιστικής κοινωνίας και μια απεικόνιση των βασικών χαρακτηριστικών της), ο Weber δεν υποστηρίζει ότι ο Marx είχε «άδικο» και ότι μόνο η δική του θεωρία είναι «σωστή». Θεωρούσε την περιγραφή του Marx ως έναν ιδεοτυπικό τύπο και ήθελε απλώς να προσθέσει τη δική του περιγραφή σ' αυτήν του Marx, ως μια εναλλακτική παρά ως άρνησή της. Ωστόσο, αυτή η εναλλακτική εκδοχή φαίνεται ότι αποτελεί άμεση αμφισβήτηση της έμφασης που δίνει ο μαρξισμός σε μια αιτιακή εξήγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς –του οικονομικού παράγοντα. Αντί να θεωρήσει ότι οι οικονομικοί παράγοντες προκαλούν αλλαγές στις ιδέες και τις πεποιθήσεις, ο Weber εξηγεί την άνοδο της μοντέρνας καπιταλιστικής κοινωνίας ως το αποτέλεσμα μιας σειράς πολιτισμικών, οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων, η καθεμία από τις οποίες επηρέασε τις άλλες και επηρεάστηκε από αυτές. Όπως λέει συνοπτικά ο Parkin, ο Weber «ενδιαφέρεται να δείξει ότι οι πρώιμες προτεσταντικές πεποιθήσεις είχαν απαράμιλλο αντίκτυπο στη συμπεριφορά της οικονομικής ζωής» (Parkin 1982: 44), αλλά δεν υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός θα μπορούσε να εμφανιστεί ως συνέπεια αυτών των θρησκευτικών ιδεών. Ίσως η βασική του άποψη είναι ότι τα οικονομικά συμφέροντα σπάνια είναι μόνο οικονομικά, αλλά μορφοποιούνται από ένα μεγαλύτερο εύρος νοημάτων, πεποιθήσεων και αξιών.

Εντός αυτής της πιο περίπλοκης εικόνας για τα ανθρώπινα κίνητρα ο Weber αποφασίζει να εξετάσει την ανάπτυξη του ορθολογικού καπιταλισμού όχι μόνο ως μέσου με το οποίο παράγουμε αυτά που χρειαζόμαστε για να επιβιώσουμε αλλά και ως μοτίβου κοινωνικής συμπεριφοράς το οποίο πυροδοτήθηκε ή κινητοποιήθηκε από τις αξίες των πρώιμων προτεσταντών.

Θρησκεία, καπιταλισμός και εξορθολογισμός

Μεγάλο μέρος του ιστορικού, συγκριτικού έργου του Weber εστιάζει στην επιρροή των θρησκευτικών πεποιθήσεων στη δράση. Με βάση αυτό, κάνει μια περιγραφή των παραγόντων που ενθάρρυναν την εμφάνιση του καπιταλισμού στις χώρες όπου πρωτοεμφανίστηκε. Υποστηρίζει ότι αυτή η μορφή της μοντέρνας κοινωνίας αντιπροσωπεύει πάνω απ' όλα τη θεσμοποίηση του *εργαλειακού ορθολογισμού*. Σε άλλες εποχές και σε άλλα μέρη κυριαρχούσαν διαφορετικές μορφές δράσης, όμως μόνο στις μοντέρνες βιομηχανικές καπιταλιστικές κοινωνίες έχει γίνει συνήθεια για τους δρώντες να πράττουν με βάση την αποδοτικότητα και τις μετρήσεις και όχι με βάση συναισθηματικούς ή παραδοσιακούς λόγους, ή λόγω μιας ανυποχώρητης αφοσίωσης σε έναν βασικό στόχο. Για τον Weber η **νεωτερικότητα** γίνεται καλύτερα κατανοητή ως ο θρίαμβος αυτού του τρόπου σκέψης, αυτού του τρόπου να κοιτά κανείς τον κόσμο και αυτού του τρόπου να δρα (αν και το να συμμετέχει σ' αυτόν τον θρίαμβο είναι το τελευταίο πράγμα που θα ήθελε).

Στο *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, το οποίο δημοσίευσε ως δύο άρθρα το 1904 και το 1905, ο Weber αναπτύσσει την ανάλυσή του για τον μοντέρνο καπιταλισμό ως αποτέλεσμα μιας εξορθολογιστικής διαδικασίας που ήταν ριζωμένη σε μια ιστορική επιρροή συγκεκριμένων διανοητικών παραδόσεων. Η εμφάνιση αυτού του τρόπου ζωής και δράσης είναι για τον Weber «το κεντρικό πρόβλημα» σε μια καθολική ιστορία του πολιτισμού. Όπως δηλώνει στην εισαγωγή αυτού του έργου, η έρευνά του οδηγείται από το ερώτημα: γιατί οι δυτικές κοινωνίες ακολούθησαν ένα μονοπάτι επιστημονικής, καλλιτεχνικής, πολιτικής και οικονομικής εξέλιξης που κατέληξε σε μια διαδικασία εξορθολογισμού, η οποία είναι μοναδική στον δυτικό κόσμο; Σύμφωνα με τον Weber, ο ρόλος των θρησκευτικών ηγετών στην προώθηση διαφορετικών τύπων ιδεών και κατευθύνσεων σε διαφορετικές κοινωνίες είναι σημαντικός. Ο Bilton και άλλοι συνοψίζουν το επιχείρημά του: «Παραδείγματος χάριν, ο βουδιστής μοναχός έχει αποσυρθεί από κάθε εγκόσμια δραστηριότητα με σκοπό να πετύχει μια πνευματική εξύψωση, ενώ ο μανδαρίνος ακόλουθος του Κομφού-

κιου ασχολείται με τη διακυβέρνηση βάσει μιας έντονα παραδοσιακής και μη επιστημονικής φιλολογικής γνώσης. Μόνο στη Δύση εμφανίστηκε ένας πολιτισμικός προσανατολισμός που ευνοούσε τον εξορθολογισμό» (Bilton κ.ά. 2002: 485).

Το επιχείρημα του Weber που έχει γίνει πιο γνωστό αφορά τον ρόλο του πουριτανικού προτεσταντισμού, και ιδιαίτερα του καλβινισμού, στην παραπάνω διαδικασία. Στο *Η προτεσταντική ηθική* ο Weber περιγράφει την εγγύτητα που υπάρχει μεταξύ της ζωής που ζούσαν οι καλβινιστές με βάση τη θρησκεία τους και των συμπεριφορών και των διαθέσεων που είναι αναγκαίες για να λειτουργήσει σωστά ο καπιταλισμός. Εξηγεί πως, αντίθετα με τις περισσότερες θρησκείες, οι καλβινιστές ενθαρρύνονται να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην εγκόσμια εργασία ως την πιο ενάρετη δραστηριότητα και την ίδια στιγμή παροτρύνονται να ζουν ασκητική –λιτή, φειδωλή και αυστηρή– ζωή. Ο Weber υποστηρίζει ότι η έμφαση στη σημασία της εργατικότητας και της σκληρής δουλειάς, μαζί με την απαίτηση για ασκητικό τρόπο ζωής, είναι μοναδική στις πουριτανικές θρησκείες και ότι αυτός ο συνδυασμός θρησκευτικών επιταγών ήταν που επέτρεψε να ριζώσει ο καπιταλισμός.

Η περιγραφή από τον Weber των δογμάτων του John Calvin εξηγεί την ψυχολογικά προβληματική κατάσταση που δημιουργούσε στους καλβινιστές η πίστη στην αρχή του πεπρωμένου. Σύμφωνα με το δόγμα του πεπρωμένου, η σωτηρία είναι μια απόφαση που παίρνει για κάποιον ο θεός από τη στιγμή που αυτός γεννιέται, και δεν υπάρχει τίποτα που να μπορεί να κάνει κάποιο άτομο στη ζωή του/της να μπορεί να αλλάξει αυτήν την απόφαση. Αυτό δημιουργούσε στους καλβινιστές έναν ανυπόφορο βαθμό αβεβαιότητας και, ως αντίδραση στην εν λόγω κατάσταση, οδηγούσε σ' αυτό που ο Weber ονόμαζε «άγχος της σωτηρίας». Το άγχος για την αιώνια μοίρα οδήγησε τους καλβινιστές να αναζητούν εγκόσμια σημάδια που να δηλώνουν ότι είναι κάποια από τα επιλεγμένα άτομα που θα εισέρχονταν στη βασιλεία του ουρανού. Οι καλβινιστές πίστευαν ότι, αν και δεν μπορούσαν να *αποδείξουν* με σιγουριά στους εαυτούς τους ή σε άλλους ότι ο θεός τούς είχε επιλέξει για να σωθούν, το να επιδεικνύουν στοιχεία φιλότιμων, επιτυχημένων και παραγωγικών ζωών, βοηθούσε σίγουρα στο να ελαττωθεί το άγχος για την προδιαγεγραμμένη καταδίκη τους. Πεποίθησή τους ήταν ότι ο Κύριος θα επέτρεπε μόνο στους άξιους να τα καταφέρουν. Οι ζωές τους, συνεπώς, αφοσιώθηκαν στην παραγωγικότητα και στον ορθολογισμό, με σκοπό να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους. Τα σύμβολα, όμως, της επιτυχίας τους –τα υλικά πλούτη που συγκέντρωναν μέσω της συνεχούς και όλο και πιο αποδοτικής εργασίας– δεν ήταν δυνατόν να καταναλωθούν με σπάταλο, επιδεικτικό ή συβαριτικό τρόπο, διότι αυτό θα ήταν αντίθετο της καλβινιστικής αρετής του ασκη-

τισμού. Έτσι, αν και η συσσώρευση πλούτου αποτελεί το σύμβολο της ενάρετης και αποδοτικής σκληρής δουλειάς για τους καλβινιστές, η κατανάλωση των καρπών του μόχθου τους δεν επιτρέπεται στους πιστούς λόγω της ανάγκης να ζουν ασκητική ζωή.

Εδώ, λοιπόν, βλέπουμε τη σχέση μεταξύ προτεσταντισμού και καπιταλισμού. Αντίθετα με τις άλλες μορφές οικονομίας, για να λειτουργήσει ο καπιταλισμός το κεφάλαιο πρέπει να είναι συσσωρευμένο –να μην καταναλώνεται, αλλά να επενδύεται εκ νέου για την επιδίωξη ακόμη πιο αποδοτικών και κερδοφόρων τεχνικών παραγωγής. Υπάρχει ανάγκη για συνεχή επιδίωξη ορθολογικών μέσων παραγωγής, με το να επενδύονται εκ νέου οι καρποί της εργασίας. Όσο μεγαλύτερος πλούτος παράγεται και όσο πιο επιτυχημένη είναι μια καπιταλιστική επιχείρηση, τόσο περισσότερους πόρους διαθέτει για να βελτιώσει την αποδοτικότητα της παραγωγής. Η ίδια η εργασία, συνεπώς, είναι αυτοσκοπός· το να επενδυθεί εκ νέου το κέρδος είναι ενάρετο και έχει ίδιον όφελος.

Η περιγραφή του Weber είναι σαφής. Μόνο ο πουριτανισμός προσδοκά από τους ακόλουθούς του έναν τρόπο σκέψης και ζωής που ταιριάζει στις περίεργες απαιτήσεις των καπιταλιστών παραγωγών. Δίχως έναν πληθυσμό που να είναι αφοσιωμένος στην εγκόσμια εργασία, με την ίδια να αποτελεί αυτοσκοπό, ο καπιταλισμός δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί. Η δημιουργία ενός τέτοιου κόσμου αποτελεί, συνεπώς, τέλειο παράδειγμα της βεμπεριανής άποψης για τον ρόλο των πεποιθήσεων και της δράσης στην κοινωνική αλλαγή. Σύμφωνα με τον Weber ο καπιταλισμός είναι τέκνο ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης και δράσης, δεν είναι ένας **τρόπος παραγωγής** που εμφανίστηκε από οικονομικές δυνάμεις.

Για τον Weber, όμως, αυτό είναι ένα τέκνο που έχει μετατραπεί σε τέρας. Στην *Προτεσταντική ηθική* υπάρχει ένα μήνυμα που αφορά την άνοδο του καπιταλισμού αλλά και τον χαρακτήρα του και τη σχέση του με τη διαδικασία του εξορθολογισμού. Στα πρώιμα γραπτά του ο Weber έκανε τη διάκριση μεταξύ δύο μορφών θεσμικού ορθολογισμού: του ουσιαστικού και του τυπικού ορθολογισμού. Ο ορισμός αυτών των δύο είναι παράλληλος με την ταξινόμηση του ορθολογισμού στο επίπεδο της ατομικής δράσης, δηλαδή με τον αξιακό ορθολογισμό και τον εργαλειακό ορθολογισμό. Ο ουσιαστικός ορθολογισμός βασίζεται πάντα σε μια ηθική ή σε ένα **σύστημα πεποιθήσεων**. Γι' αυτό ο πουριτανισμός αποτελεί ένα καλό παράδειγμα ουσιαστικού ορθολογισμού: η ηθική της σωτηρίας και του να ζεις μια σωστή ζωή, με σκοπό να πετύχεις έναν στόχο, ήταν το κυρίαρχο ζήτημα αυτής της θρησκείας και των μελών της κοινότητάς της. Η επιδίωξη μιας εργατικής και παραγωγικής ζωής μέσα από τον μόχθο και τη σκληρή δουλειά, συνδυασμένη με την αρετή του ασκητισμού, είναι ιδιαίτερα ορθολογική, όταν τοποθετείται εντός του πλαισίου μιας συγκεκριμένης κουλτούρας.

Ωστόσο, ο ουσιαστικός ορθολογισμός έρχεται σε αντίθεση με τη βεμπεριανή έννοια του τυπικού ορθολογισμού, η οποία, όπως και ο εργαλειακός ορθολογισμός, βασίζεται στην επίτευξη ενός στόχου χωρίς την ουσιαστική βάση μιας θρησκείας, μιας ιδεολογίας ή ενός συστήματος πεποιθήσεων. Υπό μια έννοια, για τον Weber αντιπροσώπευε μια επιδίωξη χωρίς καμία αξία. Η ανθρωπότητα απειλείται από τον τυπικό ή εργαλειακό ορθολογισμό λόγω της ικανότητάς του να διαμορφώνει τους θεσμούς των μοντέρνων κοινωνιών έτσι ώστε να εκτελούν δραστηριότητες που είναι κατ' ουσίαν ελεύθερες από οποιοδήποτε ηθικό φορτίο. Ο Weber έβλεπε στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις ένα παράδειγμα τυπικού ορθολογισμού, όπου ο σκοπός –το κέρδος– καθοδηγεί τη δράση αδιάκοπα και ανηλεώς προς την καταστροφή του ανθρώπινου πνεύματος. Στις τελευταίες σελίδες της *Προτεσταντικής ηθικής* ο Weber κάνει σαφή την ειρωνεία της ιστορίας που μόλις μας διηγήθηκε. Ο καλβινισμός ήταν μια απαραίτητη συνθήκη για την καθιέρωση του καπιταλισμού, αλλά η ηθική του (η ουσία του που καθοδηγείται από αξίες) δεν έχει καμία ομοιότητα με τον καπιταλισμό σήμερα, αντίθετα «η ιδέα του καθήκοντος στην εργασία του καθενός γυροφέρνει τις ζωές μας σαν το φάντασμα της νεκρής θρησκευτικής πίστης». Ο τυπικός ορθολογισμός έχει αφήσει πίσω του τις ουσιαστικές ρίζες του. Και υπάρχει μια τελευταία ανατροπή σ' αυτήν την ιστορία, όπως παρατηρεί ο Weber:

> Οι πουριτανοί ήθελαν να εργάζονται, εμείς αναγκαζόμαστε. Διότι όταν ο ασκητισμός μεταφέρθηκε από τα μοναστικά κελιά στην καθημερινή ζωή και ξεκίνησε να κυριαρχεί στην εγκόσμια ηθική, έπαιξε τον ρόλο του στη δημιουργία του τεράστιου κόσμου της μοντέρνας οικονομικής τάξης. Σύμφωνα με τον Baxter το ενδιαφέρον για τα εξωτερικά αγαθά θα πρέπει να βαραίνει τους ώμους ενός αγίου μόνο όσο ένας ελαφρύς μανδύας που μπορεί να αποτιναχτεί από πάνω του ανά πάσα στιγμή. Η μοίρα, όμως, αποφάσισε ότι ο μανδύας πρέπει να γίνει ένα σιδερένιο κελί (Weber 2001: 123).

Γραφειοκρατία και εξορθολογισμός

Η παραστατικότητα με την οποία περιγράφει ο Weber τη μοίρα και την κληρονομιά της προτεσταντικής ηθικής μπορεί να μας οδηγήσει να υποθέσουμε ότι ήταν σαφώς αντίθετος στις μοντέρνες οικονομικές και θεσμικές δομές και στις διαδικασίες οργάνωσης. Ωστόσο, δεν επιτρέπει στον εαυτό του να θεωρήσει ότι η ζωή είναι τόσο απλή. Ο Weber έγραφε πεπεισμένος τόσο για το αδιέξοδο που προκαλεί η εξάπλωση του τυπικού ορθολογισμού στη ζωή μας όσο και για την ανάγκη ύπαρξης τέτοιων βαρετών και άτυπων διαδικασιών, για να διαχειριστούν την **υποδομή** των περίπλοκων μοντέρνων κοινωνιών. Για να λειτουργήσουν όσο καλύτερα και όσο πιο προβλέψιμα γίνεται, οι μοντέρνες δημοκρατικές κατι-

ταλιστικές κοινωνίες χρειάζονται τη συστηματική εφαρμογή ορθολογικά καταρτισμένων κανόνων και ρυθμίσεων.

Όπως παρατηρεί ο Morrison, «με τη μοντέρνα κοινωνία έρχεται και η ποσοτική επέκταση των διοικητικών καθηκόντων, και αυτά τείνουν να αυξάνονται σε τέτοιον βαθμό, ώστε υπάρχει ανάγκη για έναν μεγάλο γραφειοκρατικό οργανισμό» (Morrison 1995: 295). Όπως σημειώνει επίσης ο Morrison, αυτή η μορφή νομικής-ορθολογικής κυριαρχίας (βλέπε τη συζήτησή μας για τα είδη της εξουσίας νωρίτερα) βασίζεται σε τεχνικά κριτήρια. Αυτά τα χαρακτηριστικά εφαρμόζονται τόσο στις λειτουργίες του καπιταλισμού όσο και της γραφειοκρατίας και είναι εκείνα που ορίζουν την έννοια του τυπικού ορθολογισμού του Weber. Είναι τα εξής:

1. Υπολογισιμότητα: ο υπολογισμός των στόχων μιας δράσης.
2. Αποδοτικότητα: παρατηρήσεις που σχετίζονται με τα καλύτερα μέσα για την επίτευξη των στόχων μιας δράσης.
3. Προβλεψιμότητα: η εξασφάλιση ενός δεδομένου αποτελέσματος.
4. Τεχνολογία: η χρήση των μηχανών στη λήψη αποφάσεων.
5. Έλεγχος: προστασία απέναντι στην αβεβαιότητα.

Αν το σκεφτούμε λίγο, μπορούμε να αναγνωρίσουμε αυτά τα στοιχεία στη γραφειοκρατία που συναντάμε συνεχώς στην καθημερινή μας ζωή, είτε αυτό σημαίνει να βγάλει κάποιος ένα διαβατήριο, να πάρει το πρόγραμμα του πανεπιστημίου είτε το να εξυπηρετηθεί στην τράπεζα ή σε κάποιον άλλον οργανισμό. Αν και αυτά τα χαρακτηριστικά του τυπικού ορθολογισμού μπορεί συχνά να φαίνεται ότι είναι αναποτελεσματικά στο να αντιμετωπίζουν το ξεχωριστό ή το απρόσμενο, παρ' όλα αυτά είναι αποδοτικά ως μέθοδοι διασφάλισης των στόχων που είναι απαραίτητοι για τη διαχείριση μεγάλων πληθυσμών. Από αυτήν την άποψη ο Weber υποστηρίζει ότι ο τυπικός ορθολογισμός «είναι ανώτερος όσον αφορά την ακρίβεια, τη σταθερότητα, την αυστηρότητα της εφαρμογής του και την αξιοπιστία του από οποιαδήποτε άλλη μορφή [ορθολογισμού]. Συνεπώς, καθιστά δυνατό έναν μεγάλο βαθμό υπολογισιμότητας των αποτελεσμάτων. Τέλος, είναι ανώτερος τόσο στην ένταση της αποδοτικότητας όσο και στο εύρος των λειτουργιών του και είναι τυπικά ικανός να εφαρμοστεί σε όλα τα είδη διοικητικών εργασιών» (Weber 1968: 337).

Εδώ έχουμε έναν διαφορετικό σχολιασμό της νεωτερικότητας σε σχέση με τους αντίστοιχους των δύο συναδέλφων του Weber που ανήκουν στον 19ο αιώνα. Η ιστορία του Weber αφηγείται τον ρόλο συγκεκριμένων διανοητικών παραδόσεων σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, αντί να αποκαλύπτει αδιάλλακτους και καθολικά εφαρμόσιμους νόμους της κοινωνικής εξέλιξης, όπως

κάνουν οι Durkheim και Marx. Επιπλέον, αποτελούν την ιστορία της εξορίας του ανθρώπινου πνεύματος από τη νεωτερικότητα. Οι Durkheim και Marx δημιούργησαν εκδοχές μιας κοινωνικής θεωρίας που θα μπορούσε να προσδιορίσει μια κοινωνική οδό προς την πρόοδο και την ανθρώπινη χειραφέτηση. Και οι δύο πίστευαν ότι είχαν ανακαλύψει τη γιατρειά για την κοινωνική ασθένεια και τη συνταγή για την κοινωνική, και συνεπώς για την ατομική, υγεία και ευτυχία. Για τον Durkheim, η ρύθμιση μέσω της κοινωνικοποίησης εγγυάται ότι θα αποτρέψει την **ανομία**· για τους μαρξιστές, ο **ιστορικός υλισμός** προσφέρει το σωστό φάρμακο για την εξάλειψη της μοντέρνας ασθένειας της **αλλοτρίωσης**.

Ο Weber, όμως, δεν είναι θεραπευτής της κοινωνικής ζωής· δεν έχει καμία θεραπεία για τον εξορθολογισμό, που γι' αυτόν αποτελεί τη μάστιγα της μοντέρνας κοινωνίας. Για τον Weber η επιδίωξη της τεχνικής αποδοτικότητας, όποιο κι αν είναι το (μη υλικό) κόστος, είναι αναπόφευκτη και μη αναστρέψιμη στον μοντέρνο βιομηχανικό καπιταλισμό και, ενώ στη γραφειοκρατική διοίκηση φτάνει στο ζενίθ της, αντιπροσωπεύει ταυτόχρονα το ναδίρ της ανθρωπότητας. Ο Weber μάς επισημαίνει ότι η άνοδος αυτού του είδους της κοινωνίας σημαίνει ότι πλέον αποτελεί ψευδαίσθηση το να ελπίζουμε να δημιουργήσουμε το είδος της ουτοπίας που, για πολλούς στοχαστές, φαινόταν να υπόσχεται η εμφάνιση της νεωτερικότητας. Ένας κόσμος που κυριαρχείται από τον τυπικό ορθολογισμό –όπου η αποδοτικότητα, η υπολογισιμότητα και η προβλεψιμότητα είναι οι κυρίαρχοι στόχοι– σημαίνει ότι είναι ένας κόσμος που στερείται νοήματος, μυστηρίου ή μιας ανησυχίας που θα οδηγεί σε μια πνευματική ολοκλήρωση. Ο Weber μάς λέει, αντίθετα, ότι θα πρέπει να παραδώσουμε τους εαυτούς μας «στη σιδηρά φυλακή της γραφειοκρατίας» και στην «πολική νύχτα του παγωμένου σκότους» που έχει δημιουργήσει η νεωτερικότητα. Γι' αυτόν, ο θρίαμβος του καπιταλισμού ή της νεωτερικότητας ως τρόπου ζωής σηματοδοτεί το τέλος της γραμμής της προόδου. Η αμαξοστοιχία που μεταφέρει τις ελπίδες για την πνευματική ευημερία της ανθρωπότητας έχει κολλήσει στους προσκρουστήρες του σταθμού του εργαλειακού ορθολογισμού και το αποτέλεσμα είναι «μια αποκήρυξη, μια αποχώρηση από μια εποχή ολοκληρωμένου και όμορφου ανθρωπισμού, που δεν μπορεί να επαναληφθεί ξανά στην πορεία της πολιτισμικής μας εξέλιξης, όπως δεν μπορεί να επαναληφθεί ο αθηναϊκός πολιτισμός της αρχαιότητας» (Weber 2001: 123).

Προτού εξετάσουμε πώς το έργο του Weber επηρέασε τους μετέπειτα θεωρητικούς, αξίζει να επιστρέψουμε για λίγο στη συζήτησή μας για τις ανησυχίες του Weber για τις μελλοντικές εξελίξεις στη Γερμανία. Όπως είδαμε, ήθελε η Γερμανία να αναπτύξει μια ισχυρή φιλελεύθερη δημοκρατική κουλτούρα και πίστευε ότι για να γίνει αυτό ήταν απαραίτητη μια ανοιχτή και ποικιλόμορφη δημόσια

σφαίρα, που θα ενθάρρυνε τους χαρισματικούς ηγέτες να εξελιχθούν και να ανταγωνιστούν μεταξύ τους για το ποιος θα οδηγήσει τη Γερμανία μακριά από την οικονομική στασιμότητα και τον πολιτικό εξτρεμισμό. Θεωρούσε, όμως, ότι η Γερμανία βρίσκεται σε ένα δίλημμα. Αφενός, η μαζική δημοκρατία χρειάζεται εκλεπτυσμένες διαδικασίες οργάνωσης και διοίκησης που θα λειτουργούν σωστά και δίκαια. Αφετέρου, είχε σημειώσει πως οι χαρισματικοί ηγέτες είναι συνήθως πολύ καλοί στο να έχουν «ιδέες» και όχι εξίσου καλοί στη γραφειοκρατία. Ανησυχούσε ότι οι υποψήφιοι πολιτικοί ηγέτες δεν θα αναγνωρίζονταν και δεν θα έφταναν στη θέση που τους αξίζει από μια πολιτική κουλτούρα που εκτιμά τις δομές και τις διαδικασίες –τα μέσα παρά τους στόχους. Χωρίς τέτοιους χαρισματικούς ηγέτες –που θα ενέπνεαν το κοινό τους να ζει σύμφωνα με απόλυτες αξίες αντί να χάνεται στον εργαλειακό λόγο και στην άτολμη ομοιομορφία–, ο Weber ήταν πεπεισμένος ότι η Γερμανία μαράζωνε μέσα στη σιδηρά φυλακή της.

Ο Giddens (1972b) θεωρεί ότι η ανάλυση του Weber για τη σχέση μεταξύ νεωτερικότητας και εξορθολογισμού μπορεί να θεωρηθεί μια προσπάθεια να κατανοήσει τη φύση της μπουρζουαζίας –την τάξη των επιχειρηματικών και πολιτικών ηγετών της χώρας του. Ίσως παρουσιάζοντας τη σιδηρά φυλακή ως τη μοίρα της νεωτερικότητας ο Weber προσπαθούσε να τους τραντάξει για να δράσουν, να εμπνεύσει την μπουρζουαζία να παρέμβει και να πολεμήσει ενάντια στην κυριαρχία της εργαλειακής σκέψης.

Όπως είπαμε νωρίτερα, όταν περιγράφαμε το πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου ανέπτυξαν τις ιδέες τους οι Marx και Durkheim, το ότι εξετάσαμε αυτό το πλαίσιο δεν σημαίνει ότι «εξηγήσαμε αυτόματα» τις ιδέες τους ως εκφράσεις συνθηκών που είναι εντελώς διαφορετικές από τις δικές μας. Αντίθετα, το γεγονός ότι γνωρίζουμε αυτό το πλαίσιο μπορεί στην πραγματικότητα να μας βοηθήσει να συνειδητοποιήσουμε το δικό μας, καθώς και να αξιολογήσουμε τη χρησιμότητα του έργου τους στο δικό μας πλαίσιο. Ο Weber έχει μια έντονη τάση να παρουσιάζει συγκεκριμένες ανησυχίες για τη Γερμανία ως γενικά προβλήματα της νεωτερικότητας, αλλά εμείς δεν είμαστε υποχρεωμένοι να ακολουθήσουμε το ίδιο επιχείρημα. Οι ιδέες του Weber έχουν σαφώς αφήσει το στίγμα τους. Η μελαγχολική ή ακόμη και απαισιόδοξη αποτύπωσή του για το μοντέρνο αδιέξοδο αποδείχτηκε εξαιρετικά επιδραστική στις επόμενες γενιές των κοινωνικών θεωρητικών. Συνεπώς, σ' αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να κάνουμε μια συνοπτική περιγραφή των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους έχουν εξελιχθεί οι ιδέες του, διότι προσφέρουν μια περιληπτική εκδοχή μερικών από τις βασικές εξελίξεις της μοντέρνας κοινωνικής θεωρίας, τις οποίες θα συζητήσουμε στα επόμενα κεφάλαια αυτού του βιβλίου.

Ο εξορθολογισμός μετά τον Βέμπερ

Το *Η προτεσταντική ηθική* του Weber προσφέρει μια ιδιαίτερα ισχυρή περιγραφή του τρόπου με τον οποίο η ανθρώπινη δράση μπορεί να παράγει *ακούσιες συνέπειες* στο επίπεδο των κοινωνικών δομών –συνέπειες που στη συνέχεια θα είναι αδύνατον να ελέγξουμε. Σ' αυτόν τον απογοητευμένο κόσμο όλες οι απόλυτες αξίες, μεταξύ των οποίων και οι θρησκευτικές, έχουν οδηγηθεί στο περιθώριο της κουλτούρας. Στο κείμενό του «Η εργασία ως επάγγελμα» [«Science as Vocation»], το 1919, υποστηρίζει ότι πλέον κυρίαρχη πίστη είναι η επιστημονική πρόοδος, όμως η επιστήμη δεν μπορεί να νοηματοδοτήσει τον κόσμο με τον τρόπο που το έκανε η θρησκεία:

> Ποιος –εκτός από ορισμένα μεγάλα παιδιά που υπάρχουν ακόμη στις φυσικές επιστήμες– εξακολουθεί να πιστεύει ότι τα ευρήματα της αστρονομίας, της βιολογίας, της φυσικής ή της χημείας θα μπορούσαν να μας διδάξουν οτιδήποτε για το *νόημα* του κόσμου [...]. Αν αυτές οι φυσικές επιστήμες μπορούν να μας οδηγήσουν κάπου με τη σκέψη τους, είναι ικανές ακόμη και να δημιουργήσουν την πεποίθηση ότι το «νόημα» του κόσμου έχει εξαλειφθεί εντελώς (Weber 1991: 142).

Σ' αυτό το πλαίσιο το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να προσπαθήσουμε να διατηρήσουμε την πίστη μας στις δικές μας αξίες και να αντέξουμε απέναντι στην **απανθρωπιστική** [**dehumanizing**] κονιορτοποίηση της γραφειοκρατικής μηχανής. Όντως, η γραφειοκρατία «αναπτύσσεται καλύτερα [...] όσο περισσότερο καταφέρνει να αποκλείσει από τις επίσημες εργασίες την αγάπη, το μίσος και οτιδήποτε ξεκάθαρα προσωπικό, παράλογο καθώς και τα συναισθηματικά στοιχεία που διαφεύγουν από τους υπολογισμούς» (Weber 1968: 975).

Η περιγραφή του Weber για τους τρόπους με τους οποίους οι διοικητικές λειτουργίες, που είναι απαραίτητες στις μοντέρνες κοινωνίες, βαθμιαία εξαλείφουν κάθε ανθρώπινο αυθορμητισμό και συναίσθημα έχει χρησιμοποιηθεί από τους μετέπειτα κοινωνικούς θεωρητικούς για να επιστήσουν την προσοχή στο κατά πόσο ο επιστημονικός και ο γραφειοκρατικός εξορθολογισμός δημιουργούν μια κρίση νοήματος και ηθικής. Είδαμε ένα σύντομο παράδειγμα μιας τέτοιας προσέγγισης στο έργο της Σχολής της Φρανκφούρτης, στο Κεφάλαιο 2. Οι Adorno και Horkheimer επηρεάστηκαν τόσο από το έργο του Weber όσο και από το έργο του Marx για να υποστηρίξουν ότι οι διαδικασίες εξορθολογισμού, σε συνδυασμό με την εξάπλωση των καπιταλιστικών αξιών, σήμαιναν ότι όλες οι μορφές τέχνης και δημιουργικότητας είχαν πλέον καταληφθεί από τα εμπορικά συμφέροντα της «πολιτισμικής βιομηχανίας». Αναμφίβολα, οι Adorno και Horkheimer παρουσιάζουν την απαισιόδοξη άποψή τους με μια μικρή ελπίδα ότι άλλες μορφές σκέψης και

δράσης, περισσότερο κοινωνικά κριτικές, θα μπορούσαν να εμφανιστούν εκ νέου από τις απομονωμένες περιοχές των αυθεντικών μορφών ανθρώπινης επαφής, που ακόμη υπάρχουν.

Ωστόσο, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 6, η περιγραφή του Foucault για την «κοινωνία της επιτήρησης» αποκαλύπτει μια περαιτέρω ανατροπή στην ιστορία του θριάμβου του εξορθολογισμού. Ο Foucault υποστηρίζει ότι ακόμη κι αυτές οι περιοχές της κοινωνικής ζωής στις οποίες μπορεί να πιστεύουμε ότι είμαστε ελεύθεροι από τις απαιτήσεις του κοινωνικού συστήματος, όπως η έκφραση της σεξουαλικότητας, αποτελούν στην πραγματικότητα παραδείγματα της πιο έντονης κοινωνικής επιτήρησης και ελέγχου. Φαίνεται ότι δεν υπάρχει καταφύγιο για αυθεντικό υποκειμενικό νόημα μπροστά στην επέκταση του γραφειοκρατικού ελέγχου.

Μια πρόσφατη κοινωνιολογική επεξήγηση της ανάλυσης του Weber για τη διαρκώς και μεγαλύτερη επέκταση αυτού του ελέγχου μπορεί να βρει κανείς στην περιγραφή του George Ritzer για τη διαδικασία της «μακντοναλντοποίησης». Όπως θα δούμε παρακάτω σ' αυτήν την περιγραφή, η μακντοναλντοποίηση φαίνεται ότι καταστρέφει την απόλαυση που αποκομίζει κανείς από τη βίωση της *μοναδικότητας της ατομικότητας* μέσω πηγών αισθαντικών απολαύσεων και της ανθρώπινης επαφής.

Η μακντοναλντοποίηση της κοινωνίας

Η άποψη του George Ritzer (1940-) για τη μακντοναλντοποίηση βασίζεται σε δύο βασικές πηγές: την περιγραφή του Weber για τον εξορθολογισμό της νεωτερικότητας και την περιγραφή του F. W. Taylor για την επιστημονική διαχείριση (που είναι γνωστή ως τεϊλορισμός). Ο Ritze χρησιμοποιεί από τον Weber τα βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας του εξορθολογισμού και τα κατατάσσει σε τέσσερις κατηγορίες: «αποδοτικότητα, προβλεψιμότητα, υπολογισιμότητα και μη ανθρώπινες τεχνολογίες που ελέγχουν τους ανθρώπους» (Ritzer 2000: 23) και τα συνδυάζει με τις αρχές διαχείρησης του «χρόνου και της κίνησης» του Taylor. Η μελέτη του χρόνου και της κίνησης έχει ως στόχο την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών με τον κατά το δυνατόν πιο αποδοτικό τρόπο. Πολύ συχνά αυτό έχει ως αποτέλεσμα έναν κατακερματισμό της παραγωγής, όπου ένα προϊόν παράγεται με κλιμακωτές διαδικασίες οι οποίες έχουν υποβληθεί σε μια ανάλυση προκειμένου να δημιουργήσουν αυτό που ο Taylor ονομάζει ως τον «μοναδικά καλύτερο τρόπο» για να γίνει η εργασία. Ως μέθοδος καπιταλιστικής παραγωγής ο τεϊλορισμός συνδυάζεται τέλεια με τη βεμπεριανή έννοια του εξορθολογισμού. Η τεϊλοριστική παραγωγή είναι εξ ορισμού αποδοτική, οι μέθοδοί της, όμως, είναι επίσης συνεπείς με την καπιταλιστική οργάνωση εν γένει. Και ως τέτοια, δίνει

προτεραιότητα στον αντανακλαστικό έλεγχο σε σχέση με την παραγωγή. Όντως, όπως σημειώσαμε νωρίτερα, ο Weber υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός τείνει πάντα προς τον τυπικό ορθολογισμό. Στόχος του είναι να δημιουργήσει το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος, και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω του εξορθολογισμού. Η άποψη του Ritzer αναδεικνύει την πανταχού παρουσία και τον χαρακτήρα του τυπικού ορθολογισμού στη σύγχρονη κοινωνία. Ανησυχεί όσο και ο Weber για την **απομάγευση** του κοινωνικού κόσμου. Η διέξοδος του φαστ-φουντ, τονίζει, έχει γίνει το μοντέλο μιας μορφής εξορθολογισμού που συνιστά μια κλιμάκωση ενός πλήθους διαδικασιών που συνέβησαν στον 20ό αιώνα:

> Η σημερινή κατάσταση είναι πολύ πιο ακραία σε σχέση με τις προηγούμενες μορφές εξορθολογισμού, νομιμοποιώντας τη χρήση ενός διακριτού όρου –μακντοναλντοποίηση– για να περιγράψουμε τις πιο σύγχρονες πτυχές της διαδικασίας του εξορθολογισμού [...] [και] [...] όπως ο Weber φοβόταν για την εμφάνιση της σιδηράς φυλακής της ορθολογικότητας, έτσι κι εγώ προβλέπω τη δημιουργία μιας παρόμοιας σιδηράς φυλακής που δημιουργείται από την καθολική παρουσία του μοντέλου του φαστ-φουντ (Ritzer 2000: 39).

Όπως δηλώνει και ο τίτλος του κειμένου του, το βασικό παράδειγμα του Ritzer είναι το εστιατόριο φαστ-φουντ McDonald's, και σ' αυτήν την παράγραφο θα εστιάσουμε κυρίως στην εν λόγω εταιρεία. Η ιστοσελίδα των McDonald's υποστηρίζει ότι υπάρχουν «περισσότερα από 31.000 τοπικά εστιατόρια που εξυπηρετούν περισσότερους από 58 εκατομμύρια ανθρώπους σε 118 χώρες κάθε μέρα» (www.aboutmcdonalds.com/mcd/our_company.html). Το προϊόν και οι υπηρεσίες σε καθένα απ' αυτά τα καταστήματα είναι ίδια, καθώς κάθε υποκατάστημα είναι υποχρεωμένο να ακολουθεί την παραγωγική διαδικασία και τους κανόνες των McDonald's. Ένα εγχειρίδιο ενημερώνει το υποκατάστημα για το τι υλικά πρέπει να χρησιμοποιήσει και ποια μορφή πρέπει να έχουν αυτά, πώς πρέπει να ετοιμάζεται το φαγητό, πώς να εξυπηρετούνται οι πελάτες και πώς οι υπάλληλοι τους συμπεριφέρονται. Το να κάνεις τα πράγματα με τον τρόπο των McDonald's σημαίνει να ακολουθείς το εγχειρίδιο κατά γράμμα. Συνεπώς, κάθε πιθανή πτυχή της επιχείρησης έχει συστηματικοποιηθεί, ώστε να γίνει η παραγωγή των μπέργκερ μια μεθοδική διαδικασία, είτε αυτή γίνεται στη Νέα Υόρκη είτε στο Λονδίνο είτε στη Μόσχα είτε στην Κουάλα Λουμπούρ.

Ο Ritzer υποστηρίζει ότι τα McDonald's (και άλλες εταιρείες φαστ-φουντ) λειτουργούν σύμφωνα με τις ορθολογικές αρχές της αποδοτικότητας, της υπολογισιμότητας, της προβλεψιμότητας και του ελέγχου. Πτυχές της αποδοτικότητας της οργάνωσης των McDonald's, που τους έδωσαν ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους αντιπάλους τους, μπορούν να ανιχνευθούν στη μέθοδο

που εφάρμοσαν οι ιδρυτές τους, τα αδέρφια McDonald, Μακ και Ντικ. Τα McDonald's άνοιξαν αρχικά στην Πασαντίνα της Καλιφόρνια το 1937. Ο Ritzer παρατηρεί ότι εξαρχής «βάσισαν το εστιατόριό τους στις αρχές της υψηλής ταχύτητας, του μεγάλου όγκου και των χαμηλών τιμών» (Ritzer 2000: 36). Το μενού ήταν εξαιρετικά απλό –χάμπουργκερ ή τσίζμπεργκερ– και επέτρεψε στα αδέρφια να λειτουργούν με ένα σύστημα με βάση τη γραμμή παραγωγής. Το χάμπουργκερ αποτελεί ένα τέλειο προϊόν κατανάλωσης γι' αυτόν τον σκοπό. Αντίθετα με άλλα φαγητά φαστ-φουντ, υπάρχει μόνο ένας τρόπος με τον οποίο μπορείς να το μαγειρέψεις και τα μπαχαρικά προστίθενται μετά αντί να μαγειρεύονται μ' αυτό (Ritzer 2000: 42). Όλη η διαδικασία μπορεί να χωριστεί σε μέρη. Έτσι, τα αδέρφια McDonald προσέλαβαν «ανθρώπους για τον φούρνο», «ανθρώπους για τα μιλκσέικ», «ανθρώπους για τις τηγανητές πατάτες» και «ανθρώπους για τα έξτρα υλικά».

Ωστόσο, μόνο όταν τα αδέλφια McDonald συνεργάστηκαν με τον Ρέι Κροκ, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, αυξήθηκε πραγματικά η αποδοτικότητα. Μέχρι τότε τα McDonald's είχαν παραμείνει μια μικρή επιχείρηση. Ακολουθώντας τον F. W. Taylor και πιο πριν απ' αυτόν τον Χένρυ Φορντ, ο Κροκ μελέτησε με κάθε λεπτομέρεια όλα τα υλικά για τη δημιουργία των μπέργκερ. Παραδείγματος χάριν, πειραματίστηκε με το ψωμί και ανακάλυψε ότι τα κομμένα στη μέση ψωμάκια που έμπαιναν σε επαναχρησιμοποιούμενες χάρτινες θήκες θα ήταν πιο εύκολα στη χρήση από τα ψωμάκια που ήταν μερικώς κομμένα καθώς και ότι το χαρτί ανάμεσα στα μπιφτέκια απαιτούσε την κατάλληλη ποσότητα κεριού, για να μπορούν τα μπιφτέκια να γλιστράνε από το χαρτί πάνω στο πλέγμα (Ritzer 2000: 42).

Καθώς η εταιρεία μεγάλωνε, αναπτύχθηκαν και τα υπόλοιπα στοιχεία εξορθολογισμού. Η υπολογισιμότητα ήταν ουσιώδης για την επιχείρηση. Κάθε μπιφτέκι πρέπει να ζυγίζει ακριβώς το ίδιο (45,3 γραμμάρια), να έχει τις ίδιες διαστάσεις (9,8 εκατοστά) και να περιέχει την ίδια ποσότητα λίπους (19%) για να αποφευχθεί η συρρίκνωση στο μαγείρεμα. Οι μερίδες στις τηγανητές πατάτες εξισώθηκαν με την εισαγωγή της «κουτάλας πατατών» (βλ. Ritzer 2000: 79). Χρησιμοποιήθηκαν οι κατεψυγμένες πατάτες για να αποφευχθεί η ακαταστασία στην κουζίνα, και μαγειρεύονταν με έναν τρόπο που έδινε έμφαση στη γεύση του αλατιού και της ζάχαρης παρά της πατάτας. Η προβλεψιμότητα και ο έλεγχος προέρχονται από διάφορες πτυχές της αποδοτικότητας και της υπολογισιμότητας. Όντως, αυτές οι έννοιες ήταν κατά διαστήματα αδιαχώριστες. Όπως παρατηρεί ο Ritzer, για να πετύχει την προβλεψιμότητα μια οργάνωση ή μια κοινωνία «δίνει έμφαση στην πειθαρχία, στην τάξη, στη συστηματοποίηση, στην επιστημοποίηση, στη ρουτίνα, στη συνοχή και στις μεθοδικές λειτουργίες» (Ritzer 2000: 83). Τα

McDonald's έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά σε αφθονία. Ο τρόπος που λειτουργούν είναι να διαχειρίζονται την παραμικρή λεπτομέρεια στις λειτουργίες καθενός από τα καταστήματά τους και με αυτόν τον τρόπο να διασφαλίζουν ότι κάθε επίσκεψη σε κάποιο από τα εστιατόρια θα είναι ακριβώς ίδια με την προηγούμενη επίσκεψη σε κάποιο άλλο υποκατάστημα. Η μετατροπή της εργασίας σε ρουτίνα υπάρχει σε κάθε επίπεδο των υπηρεσιών, έως και στις προμελετημένες αλληλεπιδράσεις μεταξύ του ταμία και του πελάτη, που περιλαμβάνουν έξι χορογραφημένες κινήσεις: χαιρετήστε τον πελάτη, πάρτε παραγγελία, ετοιμάστε την παραγγελία, παρουσιάστε την παραγγελία, εισπράξτε, ευχαριστήστε τον πελάτη και πείτε του να ξαναέλθει (βλ. Ritzer 2000: 90). Για να διασφαλίσουν τη συνεκτικότητα, τα McDonald's έχουν το δικό τους πανεπιστήμιο χάμπουργκερ, το οποίο πρέπει να παρακολουθούν όλοι οι διευθυντές των υποκαταστημάτων, και περιέχει μαθήματα τα οποία βασίζονται σε ένα προσεκτικά δομημένο σενάριο. Ο στόχος όλων αυτών των μέτρων, καθώς και η αυξανόμενη χρήση αυτόματων μηχανών στις κουζίνες, είναι να αποφευχθούν οι λανθασμένες ανθρώπινες κρίσεις (λανθασμένη ανθρώπινη κρίση είναι κάθε ανθρώπινη δράση που δεν είναι συνεπής με τις εντολές του εγχειρίδιου ή τις οδηγίες των McDonald's).

Όπως σημειώσαμε και στην αρχή αυτής της παραγράφου, τα McDonald's αντιπροσωπεύουν την αποκορύφωση της διαδικασίας εξορθολογισμού που αναπτύχθηκε στον 20ό αιώνα. Η ανησυχία του Ritzer, όμως, δεν αφορά μόνο τα McDonald's, ανησυχεί και για κάτι που θεωρεί ότι είναι ένα μοντέλο εργασίας και για τις άλλες δουλειές. Η μέθοδος της γραμμής παραγωγής μπορεί να εφαρμοστεί στην παραγωγή όλων των αγαθών και υπηρεσιών, από την κατασκευή σπιτιών και αυτοκινήτων έως τις υπηρεσίες διακοπών. Υποστηρίζει ότι αυτό το μοντέλο αρχίζει και εμφανίζεται μέχρι και στην ανώτερη εκπαίδευση. Σε κάθε περίπτωση, το μοντέλο παραγωγής χαρακτηρίζεται από τα βασικά στοιχεία του Weber για τον εξορθολογισμό και τον τυπικό ορθολογισμό.

Προτού εξετάσουμε τα κύρια προβλήματα που συσχετίζει ο Ritzer με τον σύγχρονο εξορθολογισμό, αξίζει να σημειώσουμε ότι η μακντοναλντοποίηση μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει κάποια οφέλη, αν και επιφανειακά. Ο Ritzer πρόθυμα δηλώνει ότι πτυχές ή αποτελέσματα του εξορθολογισμού μπορεί να φαίνονται ελκυστικά. Ο αποδέκτης των εξορθολογισμένων υπηρεσιών γνωρίζει επακριβώς τι θα παραλάβει και ίσως να αισθάνεται άνετα με αυτήν την προβλεψιμότητα. Παραδείγματος χάριν, είναι σύνηθες για έναν Αμερικανό ή έναν Βρετανό που βρίσκονται στο εξωτερικό, σε μια άγνωστη πόλη, να ψάξουν για ένα εστιατόριο McDonald's, πεπεισμένοι ότι μπορούν να βασιστούν στο ότι το κατάστημα θα τους φτιάξει ένα προβλέψιμο και ασφαλές προϊόν. Ο Ritzer σημειώνει επίσης πόσο

ελκυστικός πιθανώς να είναι για τους εργαζομένους ο εξορθολογισμός. Οι περιστασιακά εργαζόμενοι μπορεί να εκτιμήσουν μια εργασία που δεν απαιτεί σκέψη αλλά τους βοηθάει οικονομικά στα, παραδείγματος χάριν, φοιτητικά τους χρόνια. Όπως επίσης και για τους σερβιτόρους, το να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο σενάριο μπορεί να τους βοηθήσει με τους δύσκολους πελάτες. Ωστόσο, αν και η μακντοναλντοποίηση έχει μερικά οφέλη, οι συνέπειές της για την κοινωνία εν γένει είναι, σύμφωνα με τον Ritzer, εξαιρετικά αρνητικές.

Για τον Ritzer, η μακντοναλντοποίηση έχει παράλογα, αντιπαραγωγικά, αποκτηνωτικά, ανθυγιεινά και επικίνδυνα αποτελέσματα. Πάρτε ως παράδειγμα την προφανή αποδοτικότητα των ΑΤΜ (αυτόματο μηχάνημα ανάληψης μετρητών) ή των εστιατορίων φαστ-φουντ ή των ταμείων αυτοεξυπηρέτησης στα μαγαζιά. Υπάρχει η αίσθηση ότι η εργασία για καθένα απ' αυτά τα συστήματα επιβαρύνει τον καταναλωτή. Ο καταναλωτής κάνει ουρές για να πάρει λεφτά από την «τρύπα στον τοίχο», ο καταναλωτής πρέπει να καθαρίσει το πιάτο του και τα σκουπίδια του (πρέπει να τα πάρει μαζί του στα εστιατόρια drive-through) και πρέπει να περάσει μόνος του τα αγαθά από τη μηχανή που διαβάζει τον κωδικό του κάθε αντικειμένου. Συνεπώς, τα πλεονεκτήματα της αποδοτικότητας τείνουν να ωφελούν μόνο τη μία πλευρά. Δηλαδή, αυτούς που αποζητούν τον εξορθολογισμό: τις τράπεζες, τα εστιατόρια φαστ-φουντ και τα μαγαζιά. Φυσικά, τα οφέλη της αποδοτικότητας μπορεί να περάσουν και στους καταναλωτές, επειδή θα υπάρχουν χαμηλότερες τιμές, όμως κι αυτό αποδεικνύεται ότι έχει δύο όψεις, αφού τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα του εξορθολογισμού ενθαρρύνουν τους παραγωγούς εγχώριων αγαθών να μιμηθούν αυτές τις μεθόδους, παραδείγματος χάριν η φαστ-φουντ croissanterie. Το αποτέλεσμα, συνεπώς, είναι να κυριαρχούν στην αγορά άγευστα και ομοιογενή αγαθά και υπηρεσίες. Για τον Ritzer υπό αυτές τις συνθήκες το πνεύμα της ανθρωπότητας εξασθενεί, καθώς τα αποδοτικά συστήματα δεν αφήνουν κανέναν χώρο για τη διαφορετικότητα, αλλά προσπαθούν συστηματικά να την εξαλείψουν. Αντί να αναλογίζεται τα ανθυγιεινά συστατικά αυτού του φαγητού, ο Ritzer αναφέρεται στην απομάγευση της εμπειρίας που αποτελεί προϋπόθεση για μια τόσο αποδοτική διαδικασία παραγωγής φαγητού: «Οτιδήποτε είναι μαγικό, μυστηριώδες, φανταστικό, ονειρικό κ.ο.κ. θεωρείται μη αποδοτικό. Τα γοητευτικά συστήματα συνήθως περιέχουν περίπλοκους τρόπους για την επίτευξη των στόχων, και ίσως να μην έχουν καν εντελώς προφανείς στόχους. Τα αποδοτικά συστήματα δεν επιτρέπουν τέτοιες άσκοπες περιπλανήσεις, και οι σχεδιαστές τους, μαζί με αυτούς που τα εφαρμόζουν, θα κάνουν οτιδήποτε είναι αναγκαίο για να τις εξαλείψουν» (Ritzer 2000: 132).

Αν και είναι προφανές ότι οι εργαζόμενοι στις μακντοναλντοποιημένες εταιρείες πρέπει να χαμογελούν και να ανέχονται τη μέθοδο της γραμμής παραγω-

γής, πρέπει να σημειωθεί ότι και οι καταναλωτές υπόκεινται σ' αυτές τις συνθήκες, αν και λιγότερο συχνά. Παραδείγματος χάριν, το λειτουργιστικό σύστημα των McDonald's αποτελεί σχετική επιβεβαίωση. Ένας βασικός στόχος του φαστ-φουντ εστιατορίου είναι να ενθαρρύνει τους πελάτες να σπαταλούν τα χρήματά τους και να φεύγουν γρήγορα. Η μορφή του φαγητού ενθαρρύνει αυτήν την ταχύτητα, η οποία ευνοείται ακόμη περισσότερο από την κατασκευή του εστιατορίου με τα άβολα καθίσματα μέχρι τα κακόγουστα και αντίθετα χρώματα του κόκκινου και του κίτρινου ντεκόρ. Κάθε πτυχή του εστιατορίου λέει: «μη χαλαρώνεις!». Όπως παρατηρεί ο Ritzer: «συνήθως το καλύτερο που μπορεί να πει κανείς είναι ότι το γεύμα είναι αποδοτικό και τελειώνει γρήγορα» (Ritzer 2000: 137).

Η περιγραφή του Ritzer για τη μακντοναλντοποίηση είναι σίγουρα πολύ γνώριμη σε πολλούς από εμάς, με την απεικόνιση που κάνει της ανώνυμης και περιέργως κενής εμπειρίας που μας προσφέρει ο σύγχρονος καταναλωτικός καπιταλισμός. Ίσως, όμως, όπως και με την απεικόνιση της πολιτισμικής βιομηχανίας από τους Adorno και Horkheimer, ο Ritzer μάς προσφέρει μια ζωηρή απεικόνιση της διαδικασίας χωρίς να λαμβάνει υπόψη τι δέχεται από αυτήν την εμπειρία ο κάθε κοινωνικός δρων. Εμπλεκόμαστε όλοι μας παθητικά σ' αυτές τις διαδικασίες, τόσο παθητικά όσο τα βοοειδή που καλούμαστε να καταναλώσουμε, ή μήπως μπαίνουμε σ' αυτές τις διαδικασίες με διάφορους βαθμούς σκεπτικισμού και αντιστάσεων, καθώς και με πλήρη αρνητικότητα ή συνέργεια;

Η επιμονή της κοινωνικής δράσης

Για τους σύγχρονους κοινωνικούς θεωρητικούς, όπως οι Bauman, Habermas και Giddens, αυτά τα ζητήματα έχουν σημασία, όχι μόνο στο πλαίσιο της έμφασης που έδινε ο Weber στο υποκειμενικό νόημα ή σε άλλα θέματα που σχετίζονταν με εμάς μόνο ως άτομα, αλλά και επειδή το τι προσδίδει ο καθένας μας σ' αυτές τις εμπειρίες μάς λέει κάτι σημαντικό για τα κοινά ή *διακειμενικά* εφόδια νοήματος. Γι' αυτούς τους θεωρητικούς τα κοινά νοήματα και οι αξίες δεν έχουν απλώς εξαφανιστεί ή εξαλειφθεί από τις διαδικασίες του εξορθολογισμού. Οι κοινωνικοί δρώντες δεν θα πρέπει να αναχθούν σε παθητικούς μεταφορείς του εργαλειακού ή του γραφειοκρατικού ορθολογισμού. Η μείξη μοιρολατρίας και απαισιοδοξίας που μπορεί να διαπιστώσει κανείς σε κάποια από τα σχόλια του Weber για την απανθρωπιστική επίδραση του εξορθολογισμού μπορεί πιθανώς να είναι καταστροφική καθεαυτή, διότι οδηγεί τους κοινωνικούς θεωρητικούς να χάσουν την επαφή με την περιγραφή του κόσμου των καθημερινών κοινωνικών δρώντων. Αν συμβεί αυτό, τότε η κοινωνική θεωρία χάνει επίσης την ικανότητα να κατανοεί πώς οι κοινωνικοί δρώντες βοηθούν στη διατήρηση ή στην

αλλαγή των κοινωνικών διαδικασιών και των δομών μεγάλης κλίμακας, ακόμη και με τις πιο συνηθισμένες καθημερινές δράσεις τους. Το νόημα είναι ότι δεν μπορούμε να υποθέσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικοί δρώντες εμπλέκονται με τα γραφειοκρατικά συστήματα και με τις απαιτήσεις εκείνων που είναι στην εξουσία, αντίθετα απαιτείται εμπειρική ανάλυση και θεωρητική ερμηνεία. Το έργο τόσο του Habermas όσο και του Giddens μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί προσπάθεια να επανεγκατασταθεί και να βελτιωθεί η κοινωνιολογική γνώση των ηθικών, δεοντολογικών και πρακτικών ικανοτήτων που επιδεικνύουμε στην καθημερινή ζωή, και είναι επίσης απόπειρες να εξετάσουν πώς, για καλό ή για κακό, αυτές οι δοσοληψίες συνεισφέρουν στα δομικά μοτίβα της κοινωνίας συνολικά.

Η ανάλυση της νεωτερικότητας και του Ολοκαυτώματος από τον Zygmunt Bauman (1925-2017) μας προσφέρει το πιο πειστικό επιχείρημα όσον αφορά το γιατί μια τέτοια κοινωνιολογική επιδίωξη είναι αναγκαία. Ο Bauman υποστηρίζει ότι το Ολοκαύτωμα θα πρέπει να θεωρείται «ένα κριτήριο για τις κρυφές δυνατότητες της μοντέρνας κοινωνίας, το οποίο είναι σημαντικό στην προσπάθειά μας να την κατανοήσουμε» (Bauman 2000β: 12). Προσπαθεί να αναλύσει συνδυαστικά τις διαδικασίες του εξορθολογισμού και τις πράξεις αυτών που υλοποίησαν το Ολοκαύτωμα. Υποστηρίζει ότι η «τελική λύση» της εξολόθρευσης των ευρωπαίων εβραίων εμφανίστηκε «σιγά σιγά» ως απάντηση στα εμπόδια που εμφανίστηκαν στις προσπάθειες των ναζί να πραγματοποιήσουν τον στόχο του Χίτλερ να εξαφανίσει του εβραίους από το Ράιχ, χωρίς όμως να προσδιορίζει πώς θα γίνει αυτό. Η ιδέα του Endlosung ή της «τελικής λύσης» της σωματικής εξολόθρευσης ήταν αποτέλεσμα της γραφειοκρατικής κουλτούρας που είναι εγγενής στα μοντέρνα κράτη. Μια τέτοια πρωτοφανής σε κλίμακα μαζική δολοφονία βασιζόταν στις ικανότητες και στις συνήθειες ενός ακριβούς **καταμερισμού της εργασίας**, σε μια σταθερή ροή εντολών και πληροφοριών, «στις ικανότητες και τις συνήθειες, εν ολίγοις, που αναπτύσσονται και ευδοκιμούν στην ατμόσφαιρα του γραφείου» (Bauman 1989: 15). Ο Bauman υποστηρίζει ότι αυτό το γεγονός μάς υπενθυμίζει το πόσο ηθικά τυφλή είναι η επιδίωξη της αποδοτικότητας, διότι αποκλειστικός σκοπός της είναι να καταστήσει δυνατό τον ορθολογικό συντονισμό των δράσεων ενός μεγάλου αριθμού ατόμων σύμφωνα με έναν συγκεκριμένο στόχο, «χωρίς παρεμβάσεις από ηθικές νόρμες και δεοντολογικές συστολές» (Bauman 1989: 28). Σ' αυτό το πλαίσιο, αν ο στόχος που πρέπει να επιτευχθεί είναι η απομάκρυνση των εβραίων, τότε η χρήση βίας για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος φαίνεται να είναι απλώς ένα μέσο που πρέπει να λάβουμε υπόψη, όπως και όλα τα άλλα. Ο Bauman επιμένει ότι ένα τέτοιο αποτέλεσμα δεν πρέπει να θεωρηθεί αναπόφευκτο.

Οι αυτουργοί του Ολοκαυτώματος δεν ήταν απλώς γρανάζια μιας μηχανής και αυτές οι πράξεις δεν «διαπράχθηκαν από ανθρώπους που ήταν γεννημένοι εγκληματίες, σαδιστές, τρελοί, κοινωνικοί κακούργοι ή ήταν ηθικά προβληματικά άτομα» (Bauman 1989: 19). Ο Bauman, αντίθετα, αναφέρει τόσο τις διυποκειμενικές διαδικασίες ερμηνείας που είχαν κάποιον ρόλο αλλά και αυτές που απουσίαζαν, οι οποίες από κοινού δημιούργησαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο «φυσιολογικοί» ηθικοί φορείς δράσης ερμήνευσαν και προσπάθησαν να δικαιολογήσουν τις δράσεις τους. Ο Bauman μάς λέει ότι τα στοιχεία δείχνουν ότι η εξουσιοδότηση και η συνήθεια της βίας, μαζί με την απώλεια των ανθρώπινων ιδιοτήτων των θυμάτων της βίας, συνετέλεσαν στο να μειωθούν οι ηθικές αναστολές αυτών των κοινωνικών φορέων δράσης απέναντι στις βίαιες θηριωδίες. Μπορούμε να δούμε, συνεπώς, ότι η τεχνική-διοικητική επιτυχία του Ολοκαυτώματος συνέβη εν μέρει λόγω της περίτεχνης αξιοποίησης των «'ηθικών υπνωτικών χαπιών' που έγιναν διαθέσιμα από τη μοντέρνα γραφειοκρατία και τη μοντέρνα τεχνολογία» (1989: 26). Η ανάλυση του Bauman, όμως, μας επιτρέπει να δούμε ότι η διαδικασία της μαζικής εξολόθρευσης δομήθηκε μέσω περίπλοκων αλυσιδωτών αλληλεπιδράσεων μεταξύ φυσιολογικών ηθικών φορέων δράσης. Όπως λέει, «μια πληθώρα μικρών πράξεων και ασήμαντων δρώντων» στέκεται μεταξύ του δρώντος και του αποτελέσματος της δράσης του, κάτι που δημιουργεί μια απόσταση μεταξύ «προθέσεων και πρακτικών επιτευγμάτων», και είναι αυτή η απόσταση που επιτρέπει στον φορέα δράσης να αποφύγει την άμεση γνώση των συνεπειών των πράξεών του» (1989: 25).

Ο Bauman δείχνει την αποτυχία μεγάλου μέρους της μεταπολεμικής κοινωνιολογίας να απαντήσει στα θέματα που εμφανίστηκαν με το Ολοκαύτωμα. Όπως είπαμε νωρίτερα, τα έργα των Habermas και Giddens μπορούν να μας βοηθήσουν να απαντήσουμε, καθώς καθένα απ' αυτά προσπαθεί να αναπτύξει ένα θεωρητικό πλαίσιο που θα μας επιτρέπει να αναλύσουμε το πώς αυτά που όλοι μας σκεφτόμαστε, κάνουμε και λέμε στην καθημερινότητά μας συνεισφέρουν στη δημιουργία (ή στην υποβάθμιση) ακόμη και των μεγαλύτερων και πιο ισχυρών δομών στην κοινωνία. Πριν όμως εξετάσουμε το έργο τους λεπτομερώς, θα δούμε μερικές από τις αμερικανικές κοινωνιολογίες της δράσης, οι οποίες, αν και επηρέασαν τον Giddens, τον Habermas και άλλους ευρωπαίους κοινωνικούς θεωρητικούς, αναπτύχθηκαν περισσότερο ως απάντηση στις θεωρίες του Parsons για τη φύση της αμερικανικής κοινωνίας παρά ως απάντηση στην κρίση που είχε δημιουργηθεί στη μεταπολεμική Ευρώπη.

Περαιτέρω ανάγνωση

Giddens, Anthony (1971β), *Capitalism and Modern Social Theory: an analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber*, Cambridge University Press.
Poggi, Gianfranco (2006), *Weber: a short introduction*, Polity.
Radkau, Joachim (2009), *Max Weber: a biography*, Polity.
Whimster, Sam (2007), *Understanding Weber*, Routledge.